

УДК 34.01

В. Завальнюк,кандидат юридичних наук, професор кафедри теорії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРАВОВІ ТРАДИЦІЇ ТА АНТРОПОЦЕНТРИЧНЕ РОЗУМІННЯ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Правові традиції українського народу сягають корінням глибини століть. Навряд чи слід доводити, що становлення сучасної Української держави та її перспективи як правової держави, історія прав і свобод людини в Україні мають бути осмислені в її співвідношенні з вітчизняними традиціями.

Трюїзмом вітчизняної юриспруденції стало твердження про наявність традиції правового нігілізму українців [1, с. 66-70]. Ці оцінки перегукуються з аналогічними висновками про менталітет росіян, яким нібито властиві багатовікові традиції деспотизму, всесилля влади і безправ'я населення, правовий нігілізм, відсутність досвіду свободи, права, самоврядування, демократії, конституціоналізму, політичної і правової культури, підлегле становище суспільства у відносинах з необмеженою і безконтрольною владою [2, с. 353]. Погоджуючись лише деякою мірою з цими висновками, зауважимо, що навряд чи від минулого українським народом, як і російським, успадковані лише негативні фактори. Як видається, минуле та сучасне будь-якої соціальної спільноти є неможливим без позитивного досвіду правового регулювання суспільного життя. Не є винятком у цьому й український народ.

Цілісність права досягається не тільки збереженням і використанням традицій, забезпеченням наступності, але самим існуванням того, що може бути названо, за аналогією з культурною спадщиною, правовою спадщиною. Правова спадщина – це сукупність зв'язків, відносин і результатів правового розвитку минулих історичних епох у межах окремої правової культури, правової системи чи правової сім'ї. Правова спадщина втілена в сукупності правових цінностей, закладених в основі будь-якої правової системи, за

допомогою яких існує, функціонує і розвивається право. Національна правова культура в кожний конкретний момент включає правову спадщину і творить її.

Для визначення ролі та значення правової спадщини українського народу в антропологічному повороті сьогодення важливо визначити її місце в системі геополітичних та культурно-правових координат. Уявляється справедливим висновок, що правова система України складалася під впливом як західної, так і східної традицій права [3, с. 161-169], зокрема, це проявилось у рецепції греко-римського права. Разом з тим очевидним є і власний внесок української спільноти у правовий розвиток. Адже протягом тривалих періодів буття вітчизняного права воно розвивалося, спираючись в основному на власну традицію права. Це стосується, перш за все, періоду давньоруського права, а також радянського права, з його надмірною ідеологізацією й посиленням зв'язком з державною владою. На думку Ю.М. Оборотова, сучасний правовий розвиток України слабко орієнтований на використання своєї правової спадщини, характеризується значною правовою акультурацією, зокрема некритичним використанням західної традиції права [4].

Як уявляється, антропоцентризм, відмітний сьогодні у правових системах сучасності, не був чужим для української правової традиції, що значною мірою було зумовлено власним розумінням та сприйняттям християнства. Християнство повсюдно у світі підготувало ґрунт антропологічного праворозуміння ідеями про єдність людського роду, рівність його членів, неприпустимість дискримінації на соціальній або національній основі («немає ні бідняка, ні багача, ні еллі-

на, ні юдея»). Християнський початок простежується також в принципах демократії, поділу влади і громадянського суспільства. Християнською спадщиною визнається ідея становлення соціальної правової держави як втілення вираженої у Новому Заповіті ідеї любові до ближнього [5, с. 80-83]. Зазначимо й таку правову по суті ідею християнства, як володіння людиною свободою волі. У християнській антропології свободу волі вважають однією з абсолютних істин стосовно природи людини. Згідно з християнською доктриною людина – єдина серед усіх живих істот істота, свободу волі якій подарував Творець. Воля людини вільна у своєму виборі тому, що вона підкорюється людській владі [6, с. 247]. Слід погодитись з твердженням В.В. Дудченко про єдине коріння свободи особистості та ідеї правової держави. Те, що правова держава визнає за основу свого існування, є принцип особистості, право на індивідуальну творчість і самовираження. Основною передумовою теорії правової держави є цей принцип особистості, принцип свободи [7, с. 235].

Отже, християнство імпліцитно містило ідею олюднення права, надання йому антропологічного виміру, що посприяло утвердженню антропологізму в українській правовій традиції.

Генеza української поліетнічної та поліконфесійної нації відзначається багатоетнічністю і багатоконфесійністю, відмітна високою релігійністю. На київському ґрунті, як правильно зазначає П. Яроцький, творився, власне, руський, тобто український синтез християнства. Проте історичні реалії після втрати української державності та внаслідок перебування її під владою іноземних держав постійно вимагали певної корекції державно-церковних відносин. Тому національні та духовні інтереси України вимагають усвідомлення факту виникнення своєрідної природи християнської спадщини як найціннішого духовного надбання, яке має розвиватися за принципом взаємозбагачення і взаємодоповнення, оскільки тут зустрілися та зіткнулися православний Схід і католицький Захід [8, с. 19-24]. Як

уявляється, таке діалогічне співіснування (хоча не завжди безконфліктне) двох християнських традицій плідотно вплинуло на українську правову традицію, в якій, на відміну від російської, не переривалась поважна ставлення до людини, особистості, навіть зважаючи на становий характер права. Для цього варто порівняти концептуальні засади Соборного Уложення 1649 р. – цієї феодальної антиконституції Московської держави – та Третього Литовського Статуту 1588 р., або ж Конституції Пилипа Орлика 1710 р., в яких, хоча й з різних станових позицій (відповідно шляхетської та козацької), утверджувались ідеї панування права як інструменту, створеного для людини, для задоволення потреб людини, що живе у суспільстві.

Антропологізація в українській правовій традиції також пов'язана зі збереженням звичаєво-правового регулювання, яке, будучи відокремленим від прямого державного нормотворення, стоїть ближче до власне людини як члена спільноти. Правовий звичай – це «найантропніше» джерело права: між людиною та нормою тут немає жодних посередників у вигляді суду або державного адміністративного органу. Тому формування, розвиток та «вживання» правових звичаїв є свідченням антропологічних характеристик цілої системи права.

А.І. Ковлер розглядає звичай як засіб нормативного регулювання, з застереженням, що звичай у додержавних спільнотах відрізняється від звичаю у державноорганізованому суспільстві. У першому випадку – це продукт архаїчного мислення, а в другому – це продукт більш розвиненого, плюралістичного правового менталітету [9, с. 137].

Звичаєве право характеризує собою здатність суспільства визнавати та встановлювати певний обсяг прав і обов'язків, що необхідний для нормального відтворення певних видів соціальних відношень. Звичаєве право забезпечує безпосередній взаємний зв'язок між природним і позитивним правом, виступає як необхідний етап в процесі об'єктивізації змісту об'єктивно зумовлених вимог

життєдіяльності особистості, соціальної спільноти, суспільства у правові вимоги і ідеї та набуття ними нормативних форм позитивного права. Звичаєве право, виступаючи як практичний, позитивний досвід стосунків між людьми, тим самим виконує в певній мірі функцію переходу природно-правових ідей в юридичні нормативні положення [10, с. 180].

Специфічними ознаками, що дають змогу встановити відмінності між категоріями «звичай» і «правовий звичай», є: відповідність змісту звичаю принципам природного права; переконання у правомірності і обов'язковості вживання звичаю як норми права [10]. Механізм утворення звичаєво-правової норми передбачає: по-перше, виникнення та усталення певної звичаєвої практики регулювання суспільних відносин; по-друге, визнання цієї звичаєвої практики звичаєвою правовою нормою. Перехід правової звичаєвої норми в позитивну правову норму зумовлений її відповідністю політиці владних структур спільноти. У випадках невідповідності звичаєво-правова норма або не актуалізується в правовому просторі держави, або відхиляється (забороняється). Яскравим тому прикладом є послідовні дозвіл – обмеження – заборона кровної помсти у вітчизняній історії права. Ймовірно, за дописемної доби у Київській Русі вона була дозволена (досить згадати помсту деревлянам, вчинену княгинею Ольгою, яка не просто санкціонована, але й прямо схвалена суспільством). Правнук Ольги Ярослав Мудрий обмежив кровну помсту колом найближчих родичів по чоловічій лінії. У московському та польсько-литовському періодах правової історії українського народу дозвіл на кровну помсту поступово зникає, а вже в сучасному російському праві вбивство з мотивів кровної помсти є злочином за обтяжуючих обставин (в українському такої норми немає, що зумовлено неактуальністю особливого правового реагування на цей вид злочину).

Правові звичаї стають позитивним правом і в результаті їх санкціонування публічною владою (пряме санкціонування), і реально тоді, коли таке санкціону-

вання відбувається у владних рішеннях конкретних правових ситуацій (непряме санкціонування). На відміну від норм закону, звичаєво-правові норми мають: етнічний, як правило, характер; локалізацію; невизначений в часі характер виникнення («вікопомна давнина»); консерватизм та усталеність; спрямованість на саморегуляцію відносин в спільноті шляхом конкретизації усіх проявів активності членів угруповання й порядку їх життєдіяльності; спрямованість на збереження соціальної самобутності спільноти, яка є їх носієм.

Правові звичаї українців стали предметом багатьох досліджень [11; 12; 13; 14; 15], які простежують традиції звичаєво-правового регулювання від найдавніших державних утворень на території України до сьогодення, доводять чинність правових звичаїв у багатьох сферах регулювання, у тому числі – у конституційній, а також поновлення за доби незалежності України правових звичаїв, передусім у сфері приватних відносин. Сучасний дослідник Б.С. Бачур доводить, що аж до XIX століття такі норми й інститути цивільного звичаєвого права, як давність володіння, заволодіння, спільна власність, сервітутне право, чиншове право, практично не піддавалися змінам, тому що в них зберігалася органічна залежність права від сутності й характеру народу [14]. І сьогодні у поземельних відносинах можна простежити вплив правових звичаїв. Зокрема, таким є інститут добросусідства, закріплений Земельним кодексом України, що складається з вироблених століттями правил співжиття у сільській громаді [16, с. 135-142].

П.П. Чубинський, який досліджував звичаєве право, що діяло на українських землях у XIX ст. і застосовувалось волосними судами, відмічав такі його позитивні риси: розумність та справедливість (з досліджених ним більш ніж 500 рішень волосних судів не було жодного безглузлого або явно недобросовісного); висока ефективність та авторитетність (скарги на рішення волосних судів подавалися дуже рідко); довіра до волосних судів не тільки з боку селян, справи яких були таким

судам підсудні, але й з боку поміщиків та єврейського населення, яке могло би звертатися до інших судів; підкуп суддів є надзвичайно рідкісним явищем.

Загостримо увагу на деяких звичаях, які яскраво ілюструють антропоцентризм українських правових традицій і звичаєвого права, зокрема у галузі відносин власності, земельних і сімейних відносин.

Стосовно основних рис уявлень українців щодо права власності, можна відразу ж визнати, що в українській народній правосвідомості право володіння та користування не відрізнялося від права власності. На відміну від російської громади, інтереси громади не превалювали перед інтересами конкретного домогосподаря (природно, за винятком критичних ситуацій, в тому числі в процесі колонізації нових земель, коли актуальною ставала спільна власність та різні форми громадської кооперації та взаємодопомоги).

Стереотипи про подвірне землеволодіння в народній правосвідомості пов'язувалися в XIX – на початку XX ст. з уявленнями про «свою» землю, уявленнями, які найбільше співвідносяться не з правовими поняттями «користування» або «володіння», а саме з «власністю», незалежно від того, до якого розряду належав селянин – державних селян чи селян-власників. Подвірне землеволодіння є природним для української звичаєво-правової традиції. За народною правосвідомістю земля була «своя», «чужа» та «спільна», незалежно від того, чи існувало право власності на неї, право володіння нею чи користування. Причому навіть казенні селяни (тобто ті, хто користувався землею, власником якої була держава) вважали надільну землю «свою». Те, що казенні селяни вважали землю, надану їм у наділ, спадковою, було для народної правосвідомості XIX ст. нормою [17, с. 94].

Цей тип землеволодіння вперто застосовувався українцями на всьому етнічному просторі, що перебував в XIX ст. «під дахом» різних держав. Офіційне законодавство, а також адміністрування всіх цих держав змушені були «підганяти» свої закони під усталений звичаєвий уклад. Будь-які спроби обмежити (наприклад,

заборонити подільність до певних розмірів ділянок, заборонити заповідати й закладати казенну землю, наділяти землею не окремі двори, а сільські громади-общини) або взагалі знищити його (перевести на общинне землеволодіння) майже завжди були приречені на поразку. Общинна модель землеволодіння, впроваджувана на Слобожанщині, на Півдні та Півночі України, набирала особливих, так би мовити «мутаційних», форм або ж через певну кількість років занепадала [18].

Ще один момент антропологічного наповнення правової традиції українського народу добре може бути проілюстрований правовим статусом жінки у суспільстві. Загальновідомо, що офіційно-державне право ставило жінку на нижчій у порівнянні з чоловіком статусній шабель (особливо це стало відмітно з моменту поширення на територію України російського та австрійського імперського законодавства). Натомість у звичаєво-правовому регулюванні склалась по суті рівноправність чоловіка та жінки, принаймні у приватноправових сферах життя. Як доводить О.В. Мартинюк, українське населення у питаннях, пов'язаних із взяттям шлюбу, надавало перевагу нормам звичаєвого права. Так, серед українців майже до XVI ст. побутував цивільний шлюб, що ґрунтувався на народних весільних звичаях, жінка в Україні не перебувала під опікою чоловіка і була дієздатною особою; вона вільно вступала до шлюбу і так само вільно могла розлучитися з чоловіком [19]. Попри певного одержавлення сімейно-правового регулювання за імперських часів традиція самостійності жінки у суспільному житті продовжувала існувати й пізніше. Невипадковими були слова вихідця з Галичини славетного письменника Л. Захер-Мазоха, який, порівнюючи архетипи слов'янських жінок, писав: «Коли полька володіє чоловіком, великоросіянка хоче йому підкорятися, як німкеня, то малоросіянка вимагає рівності з ним» [20, с. 21].

В образі національного характеру перед нами постає історія, відтворена у певних формах поведінки, пріоритетів, настанов та уподобань людей, котрі належать до певної нації. Питання про ре-

альність національного характеру – це питання про єдність історичного суб'єкта, яким є певна нація. А наявність та єдність такого суб'єкта – це питання єдності історії. Через національний характер відбувається ідентифікація особи не з певною нацією як історично особливим буттям, а з людиною як такою в її загальнолюдській сутності [21, с. 134].

Тема національного характеру – це тема національної самосвідомості та самовизначення людини, а сенс категорії національного характеру полягає в тому, що вона фіксує, передусім, не позитивно-правове явище, а становить форму самосвідомості народу (так само, як і усвідомлення історичної долі цього народу з точки зору інших культур). Національний характер тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних цінностей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні певному народові. Національний характер формується історично й може визначити ті фактори, що спричиняються до його постання. Після того, як національний характер встиг скристалізуватися, він звичайно виявляє чималу стабільність і уміння відкинути або асимілювати підривні впливи [22, с. 511].

Національний характер українського народу, у всій своїй повноті і виразності, став благодатним ґрунтом для закладення основ національної юридичної антропології. Так, аналіз образу українця, який склався у свідомості іноземців, дає підстави стверджувати про антропологічність суспільного і правового буття українського народу, починаючи з XI і закінчуючи XIX ст.

Ще у свій час «батько історії» Геродот вважав, що якби всім народам у світі надати можливість обирати найкращі звичаї й характери, то кожен народ, уважно розглянувши їх, обрав би свої власні, підкреслюючи, що кожен народ перекоаний у тому, що його власні звичаї і спосіб життя певним чином є найкращими [23]. Ця думка, висловлена двадцять п'ять століть назад, не застаріла і понині. Вона відображає ідею, що спосіб життя кожного народу детермінований пануючими звичаями, зумовленими, у свою чергу, багатьма обставинами, у

тому числі й елементами характеру. Вочевидь, антропоцентричність у правових традиціях і звичаях українського народу історично склалася саме завдяки набору рис національного характеру та правового менталітету, про які йдеться нижче.

Як на сьогодні вже відомо науковцям, способи мислення, навички світосприйняття та характер емоційного життя особистості і спільноти успадковуються без усвідомлення цього процесу. Тому й вважається, що менталітет – це структура, яка історично склалася поза усвідомленням самого процесу створення і водночас визначає думки, почуття, поведінку людей, цінності певної людської спільноти. Національній спільноті є характерним унікальне, властиве тільки їй світосприйняття, мислення, спосіб поведінки, система цінностей, духовна творчість, зумовлені багатьма факторами. Такі характеристики визначаються через поняття ментальності та менталітету, які, на думку А.О. Рубан, слід розрізняти. Ментальність – полісемантичне поняття для визначення рівнів мислення; інтегральна етнопсихологічна ознака індивіда, народу, нації; специфічне відображення дійсності, зумовлене життєдіяльністю нації (етносу) в конкретному географічному, історичному, культурному просторі; властивий певній епосі, культурі, цивілізації, спільноті загальний розумовий інструмент, яким індивіди епохи володіють і користуються у неусвідомленій формі. Сутнісною формою вияву ментальності є менталітет – інтегральна ціннісно-мотиваційна характеристика соціальної спільноти; сформована система елементів духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних груп і індивідів; включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету належать звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне, несвідоме, що існують на рівні несвідомих психічних процесів [24, с. 176]. Тільки вся сукупність цих характерних ознак, які відрізняють одну етнокультурну спіль-

ноту від інших, що виділяють її у своєрідний макрокосм людських індивідуумів, певне унікальне неповторне співтовариство, може бути виражена і найбільш повно охарактеризована на етнокультурному рівні поняттям «менталітет».

Поняття правового менталітету є одним з найскладніших і найменш чітко визначених, хоча й достатньо, на перший погляд, вивчених [25, с. 169-173]. Перш за все, не є остаточно визначеним базове для нього поняття «менталітет». У вітчизняній науковій літературі під менталітетом розуміють сукупність уявлень, поглядів, почувань спільноти людей через особливості певної епохи, географічного регіону, соціального середовища; особливий психологічний склад суспільства, що впливає на історичні і соціальні процеси. Переважна більшість дослідників сходяться на тому, що менталітет – це певна інтегральна характеристика людей, які живуть у конкретній культурі, що дає змогу описати своєрідність бачення цими людьми оточуючого світу і пояснювати специфіку їх реагування на нього. Етнічні риси менталітету проявляється в домінуючих життєвих настроях людей, у характерних особливостях світовідчуття, світосприймання, у системі моральних вимог, норм, цінностей та принципів виховання, у співвідношенні магічних і технологічних методів впливу на дійсність, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо [24].

Структура менталітету у сучасній літературі визначається по-різному: як сукупність усвідомлених уявлень, символічних образів і цінностей; як колективно-підсвідоме; сфера як свідомого, так і підсвідомого, пов'язаних між собою [26, с. 4]. Зазначимо реалістичність третього підходу до менталітету, адже відокремити раціональний та ірраціональний компоненти свідомості навряд чи можливо.

Що стосується визначень власне правового менталітету, то наведемо два приклади дефініцій, що належать відповідно українському та російському дослідникам, які спеціально займаються проблемати-

кою правового менталітету. На думку Ю.М. Дмитрієнка, правовий менталітет – це всезагальна ідейно-світоглядна та нормативно-правова установка або стереотип правової свідомості, що задані з глибокого дитинства, колективний неподільний ідейно-світоглядний та нормативно-правовий образ правового мислення, який має відносну усталеність (періодів становлення правової свідомості) та абсолютну усталеність (за періодів розвитку правової свідомості) та ґрунтується не на критичній нормативній (правовій, моральній, ідеологічній чи законодавчій) рефлексії чи спонтанних випадкових правових ідеях, думках, простих темах, а на тому, що конкретно оцінюється, верифікується та розглядається у межах тієї чи іншої корпоративно-правової групи чи суспільства як само собою зрозуміле [27].

Є друга дефініція. За визначенням російського дослідника Д.В. Меняйла, правовий менталітет – це історично складені специфічні, найбільш типові та стійкі для певної соціальної або національно-етнічної спільноти, системи світоглядних уявлень, оцінювань та реагувань на об'єкти державно-правової дійсності. Зазначимо спільне у цих визначеннях – указівки на стереотипність, усталеність та історичне коріння правового менталітету – те, з чим можна погодитися. Але сумнівним виглядає твердження Ю.М. Дмитрієнка, що правовий менталітет відмітний відсутністю критичної рефлексії. Без критичного компоненту, як видається, кожне судження (а правовий менталітет є сукупністю суджень, хоча, можливо, й хибних, й нечітко сформульованих) є незавершеним. Що стосується поглядів Д.В. Меняйла на проблему, то, як видається, включення до правового менталітету оцінок державної, а не тільки правової дійсності, є неправильним. Адже між цими двома соціальними інститутами є велика відмінність і може бути абсолютно протилежне ставлення: наприклад, апологізація і навіть піднесення держави можуть поєднуватися з правовим нігілізмом.

Зазначимо також багатофакторний вплив на формування правового менталі-

тету. Так, Д.В. Меньяло указує, що на російський правовий менталітет вплинули географічне розташування, масштаби та рівень заселення території держави, багато національність, природно-кліматичні умови, релігія, війни, освіта, менталітет етносів та епохальний менталітет.

І, нарешті, відзначимо, що правовий менталітет, дійсно, охоплює стереотипи правової свідомості, які властиві не індивіду, а виключно великій соціальній групі. Щодо індивіду, за визначенням А.О. Рубан, більш прийнятним є термін «ментальність» [24].

У підсумку, зважаючи на указані вище дефініції поняття «правовий менталітет», ми будемо користуватися таким його розумінням: правовий менталітет – це визначені природними, історичними та соціальними умовами буття відносно стійкі уявлення про правову дійсність та стереотипи правової поведінки, властиві соціальним спільнотам різного рівня та походження (тобто можна говорити про правовий менталітет етносів, професійних та вікових груп населення, територіальних громад тощо).

Постулати антропоцентричного сприйняття навколишнього світу були близькими і природними для українського народу, і цим пояснюється їх утвердження у суспільній думці протягом багатьох століть історії.

Отже, національний характер українського народу є благодатним ґрунтом для закладення основ національної юридичної антропології. Розвитку антропоцентричних правових уявлень сприяли особливості світобачення та духовності українського народу, які зумовлені багатьма чинниками, серед яких можна назвати і природне середовище, і геополітичне розташування України, і характер родинних стосунків зі специфічними рисами побуту, і драматичні події історії, і специфіка культурних процесів. Антропоцентричне розуміння правової реальності є близьким і природним для українського народу.

Ключові слова: правові традиції, юриспруденція, антропология права, правова спадщина, антропоцентризм.

Національний характер українського народу є благодатним ґрунтом для закладення основ національної юридичної антропології. Природне середовище, і геополітичне розташування України, і характер родинних стосунків зі специфічними рисами побуту, і драматичні події історії, і специфіка культурних процесів. Антропоцентричне розуміння правової реальності є близьким і природним для українського народу.

Национальный характер украинского народа является благодатной почвой для заложения основ национальной юридической антропологии. Естественная среда, и геополитическое положение Украины, и характер семейных отношений со специфическими чертами быта, и драматические события истории, и специфика культурных процессов. Антропоцентрическое понимание правовой реальности является близким и естественным для украинского народа.

National character of the Ukrainian people is fertile ground for laying the foundations of a national legal anthropology. Natural environment, and geopolitical position of Ukraine, and the nature of family relationships with the specific features of life and the dramatic events of history, and the specificity of cultural processes. Anthropocentric understanding of the legal reality is a close and natural for the Ukrainian people.

Література

1. Макарова О.В. *Форми прояву деформації правосвідомості населення України* / О.В. Макарова // *Часопис Київського університету права*. – 2009. – № 1. – С. 66–70.

2. Нерсесянц В.С. *Філософія права*. – С. 353.

3. Харитонов Є.О. *Правова система України: між західною та східною традиціями права* / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova // *Порівняльно-правові дослідження: Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал*. – 2007. – № 1-2. – С. 161–169.

4. Оборотов Ю.М. *Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретич-*

ні аспекти : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Оборотов Юрій Миколайович. – О., 2003. – 379 с.

5. Оборотов Ю.Н. Государство в религиозной философии Владимира Соловьёва // Юридический вестник. – 1997. – № 1. – С. 80–83.

6. Флоровский Г. Пути русского богословия / Г. Флоровский. – М. : UMMA-PRESS, 1983. – 600 с. – С. 247.

7. Дудченко В.В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень : монографія / В.В. Дудченко. – О. : Юрид. л-ра, 2006. – 301 с.

8. Яроцький П. Об'єднані єдиною долею українського народу (українське православ'я і греко-католицизм) / П. Яроцький // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні: Матеріали міжнар.наук.конф., Київ, 28-30 вересня 1994 р. – К. : Укр. Правн. Фундація. Вид-во «Право», 1996. – С. 19–24.

9. Ковлер А.И. Антропология права. – С. 137.

10. Жовтобрюх М.М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність: дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Жовтобрюх Микола Миколайович. – К., 2002. – С. 180.

11. Гошко Ю.Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. / Ю.Г. Гошко. – Львів : б.в., 1999. – 329 с.

12. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / [Усенко І.Б., Бабкін В.Д., Музика І.В., Бондарук Т.І., Самоїленко О.О.] ; І.Б. Усенко (ред.). – К. : Наук. думка, 2006. – 278 с.

13. Толкачова Н.Є. Звичаєве право: навч. посібник / Н.Є. Толкачова. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 367 с.

14. Бачур Б.С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX століть (історико-правовий аспект): [монографія] / Б.С. Бачур. – О. : ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2008. – 204 с.

15. Васянович О.А. Правовий звичай як форма права у сучасних правових системах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.А. Васянович. – К., 2010. – 18 с.

16. Коваленко Т. Роль правового звичаю в забезпеченні ефективності правового регулювання земельних відносин / Т. Коваленко // Право України. – 2010. – № 2. – С. 135–142.

17. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: культурно-історичне підґрунтя / Ю.Ю. Калиновський // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2011. – № 7. – С. 94.

18. Петrenchенко С.А. Подвірне землеволодіння в Україні у XIX ст. [Електронний ресурс] / С.А. Петrenchенко // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 728–736. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11pсаишс.pdf>.

19. Мартинюк О.В. Еволюція правового становища жінки в Україні (X – перша половина XVII ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.В. Мартинюк. – К., 2010. – 20 с.

20. Захер-Мазох Л. фон. Вибрані твори / Леопольд фон Захер-Мазох. – Л. : Літопис, 1999. – 384 с. – С. 21.

21. Пролєєв С.В. Національний характер і українське буття / Пролєєв С.В., Шамрай В.В. // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К. : Фенікс, 1996. – С. 134.

22. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом / Георг Лисяк-Рудницький // Історія філософії України: хрестоматія. – К. : Либідь, 1993. – С. 511.

23. Геродот. Історія : в 9 кн. – Кн. 3 : Талия. – 38.

24. Рубан А.О. Світоглядні особливості українського національного характеру (філософсько-антропологічний аналіз) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Рубан Алла Олексіївна. – К., 2008. – 200 с.

25. Мордовцев А.Ю. Правовий менталітет як типізація російського права / А.Ю. Мордовцев // Порівняльно-правові дослідження. – 2007. – № 1–2. – С. 169–173.

26. Терент'єва О.Л. Менталітет як чинник розвитку державотворення в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління : спец. 25.00.01 – «Теорія та історія державного управління» / О.Л. Терент'єва. – Х., 2010. – 18 с.

27. Дмитрієнко Ю.М. Становлення і розвиток української правової свідомості: ментальні та ідеологічні права її суб'єктів в аспекті української правової ментальності / Ю.М. Дмитрієнко // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 244–252 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11djmupr.pdf>.

